

ΑΓΓΕΛΑ ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ

Έρωτος νάρκισσος, έρωτος θείος:
όψεις του έρωτα
στο έργο του Παπαδιαμάντη

Εισαγωγικά

Στον Παπαδιαμάντη σίγουρα άρεσε να γράφει για τον έρωτα. Ερχόταν κι επανερχόταν με επιμονή στο θέμα. Το εξέταζε στις πολλές και ποικίλες εκδοχές του: καταβύθιση στο πάθος, απάρνηση του έρωτα, εξιδανίκευση, καταδίκη της ερωτικής επαφής, ανάδειξη της φιλίας στη θέση του πάθους. Είναι φανερό πως ο έρωτας τον βασάνιζε, κι εκείνος με τη σειρά του βασάνιζε τα κείμενά του για να αποδώσει στην εντέλεια αυτό το βάσανο. Υπάρχει ένα αίνιγμα γύρω από τον ερωτικό Παπαδιαμάντη, κι οι αναγνώστες του το συνέλαβαν ευθύς εξαρχής: πώς άραγε ο λεγόμενος «κοσμοκαλόγερος» γνώριζε τόσο πολλά για το συγκεκριμένο πάθος;

Ήδη οι σύγχρονοί του προσπαθούσαν να του εκμαιεύσουν πληροφορίες. Ο φίλος του Μιλτιάδης Μαλακάσης του απέσπασε το 1906 μια καλή ατάκα: «Τι χριστιανός είμαι να ἔχω δυο αμαρτήματα; Δεν φτάνει που πίνω;» και μια εξομολόγηση ή (το πιθανότερο) τάχα εξομολόγηση, ότι κρυφοκοίταξε, λέει, κάποτε μια μακρινή ξαδέλφη του να γδύνεται κι έπειτα απέσυρε το βλέμμα κάνοντας τον σταυρό του¹. Φαίνεται ακόμα ότι οι συμπότες του σε φιλολογική παρέα τον πίεζαν να απαγγέλλει ερωτικά του ποιήματα και, καθώς τα σχολίαζαν ως δικές του εμπειρίες, ο Παπαδιαμάντης εξανέστη λέγοντας (η δεύτερη γνωστή ατάκα): «Εγώ δεν έχω έρωτες! Ο ήρωάς μου έχει!»².

¹ Γ. Βαλέτας, *Παπαδιαμάντης: η ζωή, το έργο, η εποχή του* [1940], Αθήνα 1955, σ. 233-234: Η «εξομολόγηση» που αναφέρει ο Μαλακάσης μοιάζει πολύ με παπαδιαμαντικό διήγημα: η κόρη είναι όμορφη και χλωμή, ο Αλέξανδρος κάνει αγώνα με τον εαυτό του για να μην μπει σε πειρασμό, υποκύπτει λίγο, κοιτώντας την από την κλειδαρότρυπα, έπειτα ντρέπεται και κάνει τον σταυρό του, αργότερα την ξανακοιτά, για να διαπιστώσει ότι, κοιμισμένη όπως είναι (αλλά με αναμμένο κερί!), μοιάζει με νεκρή (= αποκαλύπτεται το φθαρτό της ανθρώπινης ύπαρξής), ξανακάνει τον σταυρό του και ησυχάζει.

² *Ο.π.*, σ. 239.

Ο Γιώργος Βαλέτας, στην εκτενή και ενδιαφέρουσα βιογραφία που γράφει για τον Παπαδιαμάντη κατά τη δεκαετία του 1930, αφιερώνει στο θέμα πολλές σελίδες, θεωρώντας όλες τις δροσερές νεάνιδες του παπαδιαμαντικού έργου ως πραγματικές ποθητές από τον «κοσμοκαλόγερο» κοπέλες· παράλληλα αναφέρεται και σε προτάσεις γάμου που δέχθηκε ο Παπαδιαμάντης και τις οποίες απέρριψε ευγενώς ή και με κάποια υπεροψία³. Αλλά και στο σύντομο πορτρέτο που του αφιερώνει ο Γιάννης Χατζίνης το 1941, το θέμα έρωτας καταλαμβάνει και πάλι μεγάλη θέση, ενώ προστίθενται πάντα και νέες σκαμπρόζικες πληροφορίες⁴. Ταύτιση των μυθοπλαστικών ηρωίδων με πραγματικά κορίτσια που πόθησε τάχα νεαρός ο συγγραφέας κάνουν ακόμα και ο Μουλλάς ή ο Ελύτης⁵.

³ Ένα ολόκληρο κεφάλαιο: «Έρωτας και ζωή», ό.π., σ. 231-253. Για τις προτάσεις γάμου, βλ. σ. 249.

⁴ Γ. Χατζίνης, «Συντροφιά με τον Παπαδιαμάντη», *Τρεις σταθμοί*, Αθήνα 1941, σ. 81. Ο Παπαδιαμάντης, σύμφωνα με τις φήμες που μεταφέρει ο Χατζίνης, κοιμήθηκε κάποτε στην κλίνη μιας νεόνυμφης (αυτή απουσίαζε, εννοείται), την είδε στον ύπνο του και την επομένη ιστορούσε το όνειρο «με τις σκανδαλιστικές λεπτομέρειές του».

⁵ Παν. Μουλλάς, Εισαγωγή στο *Α. Παπαδιαμάντης αυτο-*

Κάθε φήμη γίνεται ανάρπαστη: το μοτίβο του πειρασμού από νεαρή όμορφη κοπέλα και της υπέρβασής του διά του σταυροκοπήματος έρχεται και επανέρχεται⁶.

Προφανώς η αντίθεση ανάμεσα στον ασκητικό άνθρωπο και αυστηρό χριστιανό αφενός, στον ερωτικό παλμό του έργου του αφετέρου, γοητεύει. «Είναι περίεργο», γράφει χαρακτηριστικά ο Παύλος Νιρβάνας, «πως ο ίδιος συγγραφέας που περιγράφει τους αγώνες των χριστιανικών ψυχών, τα θαύματα της πίστεως και τα κάλλη των χλωμών αγίων, μας δίνει τις πλέον οργιαστικές εικόνες της φύσεως και περιγράφει μ' ένα φλογερό σενσουαλισμό τους εναγκαλισμούς και τα φιλήματα, και ζωγραφίζει με ρί-

---

βιογραφούμενος, Αθήνα 1974, σ. νβ'. Οδ. Ελύτης, *Η μαγεία του Παπαδιαμάντη*, Αθήνα 1989, σ. 36.

⁶ Γ. Ζεβελάκης, «Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης στο κελί του», *Μικροφιλολογικά*, τχ. 41 (2017), σ. 17. Ο Ζεβελάκης παραθέτει τμήμα από το άρθρο του δημοσιογράφου Παύλου Κριναίου στη *Βραδυή* του 1953, όπου κάποια γηραιά κυρία θυμάται τη συμπεριφορά του Παπαδιαμάντη όταν αντίκριζε την «ανθισμένη» ψυχοκόρη της αδελφής της και σπιτονοικοκυράς του συγγραφέα: «έκανε κρυφά το σταυρό του κι εκλεινόταν στο δωμάτιόν του». Στη συνέχεια ζήτησε από τη σπιτονοικοκυρά: «να «περιορίσεις το θηλυκό αυτό γιατί μας ρίχνει στην αμαρτία».

γη τα γυμνά σώματα των γυναικών, όνειρα μέσα στο κύμα»⁷. Και ο Μουλλάς: «αν υπάρχει στα νεοελληνικά μας γράμματα ένας πεζογράφος κατεξοχήν ερωτικός [...], αυτός είναι αναμφισβήτητα ο ανέραστος, ο σεμνότυφος Παπαδιαμάντης»⁸.

Ο Παπαδιαμάντης μάλλον συνέβαλε συνειδητά στην ένταση της αντίφασης και στη συνακόλουθη γοητεία, στήνοντας επί τούτου τον προσωπικό του γρίφο. Γιατί ο ερωτικότερος των πεζογράφων της εποχής του σίγουρα είναι και από τους αιγιγματικότερους. Το «Όνειρο στο κύμα» ή η «Φαρμακολύτριά» είναι τόσο περίπλοκα δομημένα κείμενα και με τέτοιες ασάφειες, κενά, ηθελημένες παραλείψεις,

⁷ Πάυλος Νιρβάνας, «Το έργο του Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη» [1908], *Εισαγωγή στην πεζογραφία του Παπαδιαμάντη. Επιλογή κριτικών κειμένων*, επιμ. Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, Ηράκλειο 2005, σ. 73.

⁸ Εισαγωγή, ό.π., σ. νβ'. Πβ. τον τρόπο με τον οποίο τελειώνει τη μίμηση Παπαδιαμάντη ο Καραγάτσης, «Εωθινόν εις την Σκίαθον» [1941]: «εδεήθην εις τον Θεόν να αναπαύσει την μεγάλην, την αγαθήν, την δυστυχημένην Του ψυχήν, την παλαίσασαν, εν μέσω τραγικού μεγαλείου, μεταξύ αρώματος ευσεβείας και ρύπου αμαρτίας», τώρα στο *Με τον τρόπο του Παπαδιαμάντη*, επιμ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Αθήνα 1991, σ. 45.

ώστε σκέφτεται κανείς ότι ο συγγραφέας επιχειρήσει ενσυνείδητα να εμπλέξει τον αναγνώστη σε έναν κυκεώνα υποθέσεων⁹. Η πρωτοπρόσωπη αφήγηση, που προκαλεί ακόμα και σήμερα (ύστερα από τόσες δεκαετίες αφηγηματικής θεωρίας) την αίσθηση της ταύτισης συγγραφέα-αφηγητή, θα προκαλούσε σίγουρα και τότε ανάλογες αντιδράσεις. Έπειτα, ο Παπαδιαμάντης βάζει κάποτε στοιχεία του ίδιου του εαυτού του στα πορτρέτα των ηρώων του (στο «Θέρος-έρος», στη «Νοσταλγία», στη «Φαρμακολύτριάς», στα «Ρόδιν' ακρογιαλία»). Σίγουρα παίζει παιχνίδια με τον αναγνώστη όσον αφορά την ερωτική του διάσταση.

Πλήθος, εντέλει, τα δυσεπίλυτα ερωτήματα, όμως πολλοί σχολιαστές καταλήγουν ότι η τελευταία φράση της «Φαρμακολύτριάς», όπου ο αφηγητής δηλώνει την περίφημη «αγρίαν χαράν» του επειδή δεν γιατρεύτηκε από το πάθος του, οφείλει να αποδοθεί στον συγγραφέα τον ίδιο: ο παθιασμένος αυτός τύπος «δεν μπορεί να είναι άλλος», λέει

---

⁹ Για τον επί τούτου αινιγματικό χαρακτήρα της «Φαρμακολύτριάς», πβ. Guy (Michel) Saunier, *Εωσφόρος και Άβυσσος. Ο προσωπικός μύθος του Παπαδιαμάντη*, Αθήνα 2001, σ. 33.

ακόμα και ο υποψιασμένος Τέλλος Άγρας¹⁰, από τον Παπαδιαμάντη αυτοπροσώπως.

Ίσως να 'ναι κι έτσι, ίσως και να μην είναι. Ο Παπαδιαμάντης αυτοσκοηνοθετούνταν, όπως γράφει αλλού, σοφότερα, ο ίδιος ο Τέλλος Άγρας¹¹. Ο πειρασμός να θέλουμε να μάθουμε ποιος αληθινά υπήρξε στον ερωτικό τομέα ο κορυφαίος πεζογράφος μας είναι βέβαια εύλογος, ωστόσο σημαντικότερο μάλλον είναι να συστηματοποιήσουμε ό,τι θεωρούμε πως με σχετική ασφάλεια συνάγεται από το έργο του ως προς τις πεποιθήσεις του στο θέμα του έρωτα. Τα βαθύτερα τραύματα που υπόκεινται σε αυτές τις πεποιθήσεις πολλοί προσπάθησαν να τα εξιχνιάσουν, όμως εδώ δεν θα υπεισέλθουμε σε αυτή την περιπέτεια.

Η προσπάθειά μας θα περιοριστεί στη δοκιμή να ξεκλειδώσουμε τα κείμενα και να αναδείξουμε τον συμβολικό τους πλούτο και τη θαυμαστή ύφανση των υπαινιγμών τους. Τα ερωτικά διηγήματα του Παπαδιαμάντη –γνήσια δείγματα, εντέλει, μιας λογοτεχνίας συμβολιστικής, όπως θα φανεί

¹⁰ Τέλλος Άγρας, «Πώς βλέπομε σήμερα τον Παπαδιαμάντη» [1936], *Κριτικά*, τ. Γ', επιμ. Κ. Στεργιόπουλος, Αθήνα 1984, σ. 57.

¹¹ *Ο.π.*, σ. 38-39.

παρακάτω- είναι εντυπωσιακά δομημένα σύνολα, πυκνά, φτιαγμένα ουσιαστικά με τη λογική της ποίησης, όπου κάθε λέξη έχει το φορτίο της και καμιά δεν μπορεί να παραλειφθεί στην ανάγνωση. Ένας χαρακτηρισμός, ένα χρώμα, μια αναλογία, ένα παράθεμα από ξένο έργο, όλα είναι αριστοτεχνικά τοποθετημένα, προκειμένου να δώσουν στον αναγνώστη που θα σκύψει με επιμονή πάνω τους τα κλειδιά για τη διείσδυση στο μυστήριο.

Τα κείμενα μεταξύ τους επικοινωνούν: τα θέματα, τα μοτίβα, τα σύμβολα κυκλοφορούν από το ένα στο άλλο, σαν να είχε ο Παπαδιαμάντης από την αρχή στον νου του ένα συνολικό πρόγραμμα και να κοινοποιούσε σε μικρές δόσεις την αλήθεια του. Ένας υπαινιγμός για ένα λουλούδι στο «Ολόγυρα στη λίμνη» θα αναπτυχθεί σε οιονεί φιλοσοφική θεωρία στα «Ρόδιν' ακρογιάλια», κι ο γλυκός ήχος μιας καμπάνας στη «Φόνισσα» θα συνδυαστεί με την κλοπή ενός κουδουνιού στο «Όνειρο στο κύμα»¹².

Καμιά σχέση με την ηθογραφία: τα διηγήματα αυτά μπορεί να έχουν ως ήρωες βοσκόπουλα ή νεα-

¹² Για το πλήθος τις διακειμενικές αναφορές ανάμεσα στα παπαδιαμαντικά κείμενα, πβ. Saunier, *Εωσφόρος και Άβυσσος*, ό.π., σ. 112-113.

ρούς ναυτικούς, και να διαδραματίζονται σε ένα νησί, το οποίο διαθέτει μοναστήρι του Ευαγγελισμού, όπως η Σκιάθος, ή ορισμένα τοπωνύμια που ενδεχομένως να εντοπίζονται σε αληθινό χάρτη, όμως στην ουσία είναι κείμενα που ελάχιστα ή και καθόλου δεν αφορούν τον συγκεκριμένο χώρο και χρόνο. Είναι άχρονες ιστορίες μιας διαρκούς πάλης του ανθρώπου με τον εαυτό του, με τις αυτοδεσμεύσεις του και τις ενοχές του.

Ο Παπαδιαμάντης βέβαια τοποθετεί μέσα στις ιστορίες του και τον Θεό, ή ό,τι ο ίδιος θεωρεί θείες εντολές. Ουσιαστικά θεολογεί. Το προπατορικό αμάρτημα είναι πανταχού παρόν, όπως και η λύτρωση. Ο Σταυρός νικά όταν τον επικαλείται κανείς με ζέση και όταν έχει φιλόστοργους για χάρη του μεσολαβητές (μεσολαβήτριες, για την ακρίβεια). Όπως σε όλη τη συμβολιστική λογοτεχνία, η ιερότητα δονεί τα κείμενα, και πολλές φορές πίσω από συγκεκριμένα γήινα πρόσωπα υποφώσκουν θείες οντότητες.

Όλα τούτα θα τα δούμε πώς ξεδιπλώνονται από διήγημα σε διήγημα, από το 1891 και το «Θέρος-έρος» έως το 1909 και τα «Ρόδιν' ακρογιάλια» (δυστυχώς τα δυο αυτά διηγήματα λόγω χώρου δεν ήταν δυνατόν να περιληφθούν στην έκδοση). Έχει

ειπωθεί ότι ο Παπαδιαμάντης δεν εξελίσσεται¹³. Η ρήση δεν είναι άστοχη. Ο Παπαδιαμάντης έχει από πολύ νωρίς διαμορφώσει έναν ολοκληρωμένο κόσμο ιδεών – αυτό που αλλάζει ωστόσο είναι ο τρόπος ή οι δόσεις με τις οποίες κοινωνεί τις απόψεις του¹⁴. Πιο ήπιος και συγκαταβατικός στην αρχή της καριέρας του ως διηγηματογράφου (για τα μυθιστορήματα ισχύει άλλος κώδικας), πιο αυστηρός, κατηγορηματικός και αποκαλυπτικός στο τέλος. Άλλωστε ορισμένα από όσα έχει να πει είναι δυσπρόφερτα και επικίνδυνα· δεν ακούγονται εύκολα από αυτιά απροετοίμαστα.

¹³ Συνηθισμένη κατηγορία ή απλή επισήμανση. Βλ. και Μουλλάς, *Εισαγωγή*, ό.π., σ. νζ': «Πολύ λίγοι συγγραφείς έχουν, ασφαλώς, να παρουσιάσουν μια τόσο πεισματική αντίσταση σε ό,τι λέγεται εξέλιξη».

¹⁴ Το θέμα της εξέλιξης το αναπτύσσει ο Κ. Στεργιόπουλος, «Ο Παπαδιαμάντης σήμερα» [1977], *Περιοδιαβάσεις*, τ. Β', Αθήνα 1986, σ. 53-67, επισημαίνοντας ότι στη δεύτερη διηγηματική του περίοδο (ο μελετητής την ορίζει από το 1898 και μετά) ο Παπαδιαμάντης γίνεται λυρικότερος, πιο εξομολογητικός, με λόγο που αναδίνει «πιο βαθιά μυστική δόνηση», και πιο απαισιόδοξος, με σαφώς μειωμένες επεμβάσεις της Θείας Πρόνοιας στις ιστορίες των αφηγημάτων του.

Ίσως αυτή η δυσκολία και η επικινδυνότητα κάποιων ιδεών του γύρω από τον έρωτα κατέστησαν τα κείμενα τόσο εντυπωσιακά. Η ανάγκη της απόκρυψης, ο υπαινιγμός, είναι συνήθως το καλύτερο καλλιτεχνικό διαβατήριο. Αν ο συγγραφέας μας στα ηθογραφικά του διηγήματα, σκιαθίτικα ή αθηναϊκά, εξαντλείται πολύ συχνά στην πεζολογία, στα ερωτικά (όπως και στην επίσης αινιγματική *Φόνισσα*) φτάνει στο ύψιστο καλλιτεχνικό αποτέλεσμα. Τούτα τα κείμενα φαίνεται να τον ενδιέφεραν ουσιαστικά – τα άλλα, παρ' όλα όσα λέει με κάποιο πείσμα για τις προθέσεις του («Τὸ ἐπ' ἐμοί, ἐνόσω ζῶ καὶ ἀναπνέω καὶ σωφρονῶ, δὲν θὰ παύσω πάντοτε [...] νὰ ὑμῶ μετὰ λατρείας τὸν Χριστόν μου, νὰ περιγράφω μετ' ἔρωτος τὴν φύσιν καὶ νὰ ζωγραφῶ μετὰ στοργῆς τὰ γνήσια ἑλληνικὰ ἥθη»)¹⁵, δεν ξεφεύγουν πολλές φορές από τη ρουτίνα.

Αλλά ας μην προσθέτουμε γρίφους στους γρίφους. Ας προχωρήσουμε στην εξέταση των επτά διηγημάτων που επιλέξαμε να αναλύσουμε, με τη

¹⁵ Το γνωστό απόφθεγμα, από τον «Λαμπριάτικο ψάλλτη», 1893, Β' 517. [Όλες οι παραπομπές σε κείμενα που δεν δημοσιεύονται εδώ γίνονται στους τόμους Α'-Ε' της έκδοσης του Δόμου, επιμ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Αθήνα 1982-1988.]

χρονολογική τους σειρά. Ερωτικά διηγήματα υπάρχουν βέβαια και άλλα στο παπαδιαμαντικό σώμα. Σε πολλά από αυτά θα γίνουν σύντομες μνείες στο τέλος, όταν θα προβούμε και σε ορισμένες συγκεντρωτικές παρατηρήσεις. Τα επτά όμως συγκροτούν, θα έλεγα, ένα σύστημα: ο Παπαδιαμάντης φαίνεται να θέτει το πρόβλημα του έρωτα και να δίνει επτά διαφορετικές εκδοχές, επτά σκίτσα, επτά απαντήσεις. Η σωστή απάντηση είναι ωστόσο κατά βάση, όπως θα δούμε, μία.

Έρως-θερισμός

Το πρώτο διήγημα του Παπαδιαμάντη όπου κυριαρχεί η ερωτική θεματική είναι το δημοσιευμένο στα 1891 «Θέρος-έρος». Ο συγγραφέας έχει βρει τα θέματα και τα σύμβολά του, δεν έχει όμως βρει ακόμα το ύφος του και την τεχνική του.

Η ιστορία στο «Θέρος-έρος» αφορά φαινομενικά μια υπόθεση σωτηρίας από βιασμό και ευτυχούς γάμου· ουσιαστικά όμως πρόκειται για κάτι πολύ πιο περίπλοκο. Σε μια εκδρομή την Πρωτομαγιά, όπου η αγαθή γερόντισσα υπηρέτρια Φωτεινή συνοδεύει τα παιδιά των κυρίων της στο ωραίο περιτοιχισμένο κτήμα τους, η δεκαεφτάχρονη Ματή δέχεται το ραβασάκι του εικοσιτετράχρονου Κωστή, για τον